

Andrej RAHTEN

TRIALISTIČNI KONCEPTI VELIKOAVSTRIJSKIH KROGOV IN SLOVENSKO VPRAŠANJE

Državnopравни načrti slovenskih politikov o preureditvi habsburške monarhije iz obdobja pred prvo svetovno vojno so zgodovinarjem dobro znani.¹ Manj pa je znanega o tem, kakšen status so v tem času imeli Slovenci v konceptih glavnih avstro-ogrskih političnih faktorjev. Slovenska historiografija je v preteklosti posvečala precej pozornosti slovenskim trialističnim načrtom,² ni pa posebej proučevala odnosa zagovornikov trializma znotraj velikoavstrijskih krogov do slovenskega vprašanja. To si lahko razlagamo z dejstvom, da je ohranjenih zelo malo virov, ki se nanašajo na to problematiko. Večinoma se je potrebno naslanjati na memoarsko literaturo, saj tudi sicer silno bogata arhivska zapuščina Franca Ferdinanda ne vsebuje praktično nobenih koristnih informacij glede vloge Slovencev v načrtih prestolonaslednikovega kroga.³ Dosti vprašanj na to temo ostaja tako odprtih, lahko pa odgovorimo vsaj na nekatera najpomembnejša izmed njih.

Uvodoma je treba najprej navesti nekaj temeljnih dejstev v zvezi s političnim gibanjem za Veliko Avstrijo v desetletju pred prvo svetovno vojno. Pod zastavo velikoavstrijske ideje so se združile konservativne politične sile, ki so hotele zaustaviti centrifugalne tendence v državi in propadanje monarhije kot velesile. Na čelu teh sil je stal nadvojvoda-prestolonaslednik Franc Ferdinand. Okoli njegove vojaške pisarne se je formirala neke vrste "vlada v senci", ki je dobila ime po nadvojvodovi rezidenci Belvedere. Jedro "belvederskega kroga" so sestavljale tri politične skupine. Idejno so bili Francu Ferdinandu najbližji njegovi zaupniki iz vrst češke aristokracije. Med njimi sta izstopala zlasti Karl knez Schwarzenberg in Ottokar grof Czernin-Chudenitz. Drugo vplivno skupino so sestavljali visoki armadni častniki, od katerih je kot prestolonaslednikov glavni svetovalec fungiral načelnik generalštaba Franz baron Conrad von Hötzendorf. Tretja pomembna grupacija nadvojvodovih svetovalcev pa se je rekrutirala iz ogrskega dela monarhije. Bili so to predvsem hrvaški in romunski politiki, ki so iskali v Francu Ferdinandu oporo proti madžarski politični prevladi.

Odnosi med prestolonaslednikom in cesarjem niso bili nikoli kaj več, kot samo korektni. Franc Ferdinand je želel imeti več besede pri vodenju države, na kar pa Franc Jožef, kljub visoki starosti, ni hotel pristati. Med Belvederejem in Hofburgom je prihajalo do znatnih trenj, mnenja obeh vodilnih Habsburžanov pa so se raz-

¹ Nazadnje o tem: Vasilij Melik, *Die Reformpläne Österreich-Ungarns und die Slowenen*; v: *Mittel-europa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, uredili Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek in Birgitta Zaar (*Zentraleuropa-Studien* 1, Wien 1995) 77-80.

² Za standardno delo o slovenski varianti trializma velja: Janko Pleterski, *Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje*; v: *ZČ* 22 (1968) 169-184.

³ Na tem mestu bi se rad še enkrat zahvalil vojvodi Albrechtu Hohenberškemu, ker mi je dovolil vpogled v zapuščino Franca Ferdinanda.

hajala tudi na ravni političnih načel. Medtem ko je postajala prestolonaslednikova hungarofobija že kar notorična, saj je v dualizmu in madžarski politični preponderanci videl največjo nesrečo za monarhijo, je stari cesar še naprej vztrajal pri ustavi iz leta 1867 in ni dopuščal njene revizije. Franc Ferdinand se je sicer sprijaznil z vlogo "najzvestejše opozicije njegovega veličanstva",⁴ toda istočasno je s svojimi zaupniki koval velikopotezne načrte o preureditvi monarhije.

Prestolonaslednikov ideal je bila močna Avstrija, v kateri bi se njeni številni narodi najprej počutili kot Avstrijci, šele nato pa kot Nemci, Čehi, Madžari in tako naprej.⁵ Državnopravni koncept, ki ga je zagovarjal, so njegovi sodobniki poimenovali "centralizirani federalizem".⁶ Czernin je v svojih memoarih takole opredelil prestolonaslednikov politični program: "Nadvojvoda je bil brezpogojni privrženec velikoavstrijskega programa. Njegova zamisel je bila, da se monarhijo razdeli v številne bolj ali manj samostojne nacionalne države, ki naj bi imele za pomembne in neobhodno potrebne zadeve na Dunaju skupni centralni aparat, to pomeni z drugimi besedami, da se dualizem nadomesti s federalizmom".⁷ O tem, na kakšen način bi se dalo doseči ta cilj, pa si Franc Ferdinand ni bil povsem na jasnem.

Nekaj časa je bil zelo naklonjen konceptu, ki ga je leta 1906 v knjigi *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich* razgrnil romunski politični publicist Aurel C. Popovici. Na Popovicijevem zemljevidu Velike Avstrije je bilo 15 "nacionalnih držav". Osrednja nemška država bi obsegala ozemlje notranjeavstrijskih dežel, vendar brez slovenskih pokrajin. Češko kraljevino je razdelil na dve nemški in eno češko enoto, Galicijo pa na poljski in rusinski del. Hrvaška bi obsegala ozemlje troedine kraljevine, skupaj z Reko, hrvaškim delom Istre in Medmurjem. Slovensko državo bi predstavljala Kranjska, ki bi ji bila priključena tudi slovenska ozemlja na Štajerskem, Koroškem in Primorskem. Italijani bi imeli dve enoti, prvo s centrom v Trstu in drugo v južnem delu Tirolske. Ogrska bi bila omejena samo na etnično madžarsko ozemlje, saj bi svoje države dobili tudi Slovaki, vojvodinski Srbi, sedmograški Romuni in Seklerji. Vsaka nacionalna država bi imela svoj parlament in vlado. Ministre narodnih vlad bi imenoval cesar, na njihovem čelu pa bi stali cesarski namestniki. Po posebnem ključu naj bi nacionalne vlade pošiljale svoje predstavnike v centralno vlado. Nemci bi imeli tako v tej vladi 10 članov, Slovenci pa na primer samo enega. Vodil bi jo *Reichskanzler*, pod njeno kompetenco pa bi spadale zunanje zadeve, vojska in mornarica, carinska in monetarna politika, nadzor nad strateško pomembnimi progami ter uprava Bosne in Hercegovine. Cesar bi imel pravico do imenovanja zveznega kanclerja, močne prerogative na področju zunanje politike in vrhovno poveljstvo nad armado.⁸

⁴ Rudolf Kiszling, Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este. Leben, Pläne und Wirken am Schicksalweg der Donaumonarchie (Graz-Köln 1953) 97.

⁵ Theodor Sosnosky, Der Erzherzog-Thronfolger. Ein Lebensbild (München-Berlin 1929) 67.

⁶ Joseph Maria Baernreither, Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg, uredil Joseph Redlich (Berlin 1928) 235.

⁷ Ottokar Czernin, Im Weltkrieg (Berlin-Wien 1919) 54.

⁸ Aurel C. Popovici, Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn (Leipzig 1906) 308-309 in 317-327.

Četudi je našel Franc Ferdinand v Popoviciju neke vrste ideologa svojega gibanja, pa se vendarle ni mogel strinjati z vsemi točkami glede izvedbe njegovega programa. Dosledna izvršitev Popovicijevih zamisli bi pomenila že kar pravo revolucijo, saj ne bi izzvala samo silovitega odpora ogrskih vladnih krogov, ampak sploh večine pomembnih političnih faktorjev v državi. Zato je bilo treba poiskati način, kako postopno priti do uresničitve velikoavstrijskega ideala, ne da bi prišlo pri tem do radikalnih preobratov v notranji politiki monarhije. Del belvederskega kroga je videl možno rešitev tega problema v trialistični ideji. Na tej točki pa so se reformni načrti prestolonaslednika in njegovih zaupnikov srečali s trialističnimi koncepti slovenskih in hrvaških politikov. Koncepti velikoavstrijskih in južnoslovanskih trialistov so imeli veliko skupnih značilnosti, vendar pa so se v nekaterih točkah tudi precej razlikovali.

Mnenje, ki prevladuje v zgodovinopisju, češ da je bil trializem zamišljen samo kot neke vrste multiplikacija dualizma, je napačno.⁹ Dejansko sta obstajali dve različni predstavi o tem, kako naj bi izgledal in deloval trialistični sistem. Nekateri politiki, med njimi na primer antitrialistično usmerjeni Czernin, so v ustanovitvi nove južnoslovanske državne enote res videli zgolj "trojno delitev monarhije" in s tem samo še večjo razcepljenost države, ki bi prinesla samo "trojne težave".¹⁰ V takšnem sistemu bi po analogiji z dualizmom ne bilo niti institucije skupnega ministrskega predsednika niti centralnega parlamenta. To pa gotovo ni bil cilj prestolonaslednika, ki je nameraval monarhijo konsolidirati, ne pa je še bolj razcepiti. Velikoavstrijski zagovorniki trializma so bili pripravljeni pristati na formiranje južnoslovanske državne enote samo pod pogojem, da se hkrati pristopi tudi k ustanovitvi močnih centralnih institucij na Dunaju za celotno državo.

V tem smislu je nastopal zlasti Schwarzenberg. V enem izmed svojih govorov v delegacijah je takole opredelil cilj trializma: "Ne morem pa izreči besede trializem, brez da bi dodal, da bi bil za trialistično ureditev samo tedaj, če bi se istočasno pristopilo k strnitvi in izločitvi skupnih zadev iz različnih delov cesarstva in bi bile te istočasno združene v eno skupno telo in en skupen organ. Kajti za trializem kot ponovitev ali multiplikacijo dualizma bi se jaz, čeprav sem federalist in avtonomist, nikoli ne zavzel. Toda za trializem, ki bi morebiti bil – in tako si ga jaz pravzaprav zamišljam – zlata srednja pot med centralizmom in federalizmom, ko bi se skupne zadeve obravnavale skupno v enem telesu in to, kar tangira posamezne dežele, njihove notranje zadeve, ... lokalno upravo, federativno, za takšen trializem bi me lahko pridobili."¹¹

Z ozirom na to, katere južnoslovanske dežele naj bi obsegala morebitna tretja državna enota, je bilo razširjenih več trialističnih variant. Najbolj pogosta različica znotraj velikoavstrijskih krogov je predvidevala združitev Hrvaške, Slavonije in Dalmacije z Bosno in Hercegovino. Hrvaški pravaši so poleg tega zagovarjali vsaj

⁹ Primerjaj: Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre, I-II* (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost 4, 5, Graz-Köln 1960), tu I, 262.

¹⁰ Ottokar Czernin, *Grundgedanken einer Verfassung für die Habsburgische Monarchie*, brošura z dne 30. 1. 1908, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Nachlaß Franz Ferdinand, II, karton 12.

¹¹ Stenographische Sitzungs-Protokolle der Delegationen des Österreichischen Reichsrates (dalje: SSPDÖR), XLIV. sesija, 5. seja (11. 11. 1910) 291-292.

še priključitev Istre, Reke in Medmurja. Slovenski politiki so se zavzemali za formiranje tretje državne enote iz slovenskih dežel, hrvaške troedine kraljevine, Bosne in Hercegovine ter Vojvodine. V skladu z velikoavstrijskimi in slovensko-hrvaškimi koncepti bi bil za prestolnico tretjega državnega telesa izbran Zagreb. Obstajale pa so tudi zamisli, da bi se trializem gradil na osnovi avtonomije Bosne in Hercegovine s centrom v Sarajevu, nad čemer se je navduševal zlasti prvak stranke ustavovernih veleposestnikov Joseph Maria Baernreither. Bolj kot zanimivost naj povemo še, da je Anton Verdier, predsednik tržaškega Dinastičnega društva, nastopil za ustanovitev južnoslovanske državne enote, ki bi imela center kar v samem Trstu.¹²

V belvederskem krogu je bilo res precej sovražnikov trialistične ideje, vendar to še ni dokaz, da ji je nasprotoval tudi prestolonaslednik. Mnenja zgodovinarjev o tem, kakšen je bil nadvojvodov odnos do trializma in sploh do južnoslovanskega vprašanja, si nasprotujejo. Georg Franz, avtor temeljne študije o prestolonaslednikovih reformnih načrtih, je postavil tezo, da se je Franc Ferdinand vse do smrti ukvarjal s trialistično idejo v raznih variantah, v trializmu pa naj bi videl "prehodni štadij k obsežni federalizaciji" države.¹³ Nasprotno je Vladimir Dedijer v svoji znani knjigi o sarajevskem atentatu zapisal, da ni nadvojvoda "nikoli javno obsodil trializma" samo iz taktičnih razlogov. V resnici pa naj bi pristaši Franca Ferdinanda zgolj "pomagali širiti legendo o trializmu, zakaj ta ideja je strašila Madžare ter izzivala spopade med Hrvati in Srbi". Propagiranje trializma s strani nadvojvodovih zaupnikov *à la* Schwarzenberg naj bi bila tako le "taktika", ki naj bi "preplašila" Madžare in ustvarila pri "nekaterih desničarskih krogih v Beogradu" vtis, "da nadvojvoda Franc Ferdinand v resnici želi, da se ustvari južnoslovanska državna enota v mejah habsburške monarhije, ki bi preprečila Srbiji njeno vlogo Piemonta".¹⁴ Šibka točka Franzove teze je v tem, da ni uporabil dokumentov iz zapuščine Franca Ferdinanda. Dedijer jih je v svoji knjigi sicer upošteval, vendar pa je pri njem več kot očitna tendenca, da upraviči sarajevski atentat kot "umor tirana". Z njegovo zgodbo o atentatorjih kot junaških borcih za pravice v monarhiji "zatiranih" južnoslovanskih narodov, pa se podoba Franca Ferdinanda kot zagovornika trializma in narodnopolitičnih teženj Hrvatov seveda ni mogla ujemati.

Kot dokaz antritrialistične usmerjenosti prestolonaslednika zgodovinarji največkrat navajajo sodbe načelnika nadvojvodove vojaške pisarne Alexandra barona Broscha. Slednji je imel številne pomisleke proti trialistični ideji, ki so prišli do izraza tudi v znamenitem programu za prevzem prestola iz leta 1911. Brosch, ki je

¹² Die Freistadt, 5. 11. 1910.

¹³ Georg Franz, Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie (Brünn-München-Wien 1943) 77.

¹⁴ Vladimir Dedijer, Sarajevo 1914 (Ljubljana 1966) 197-201. Kot kronski dokaz za svoje trditve je Dedijer navedel sicer v zgodovinisju dobro znan osnutek pisma Franca Ferdinanda nemškemu cesarju iz leta 1909. Toda prestolonaslednik v njem ni nastopil proti trializmu v pomenu državnopravne združitve južnih Slovanov, kot to je to poskušal prikazati Dedijer. Iz konteksta je lepo razvidno, da je Franc Ferdinand svaril pred takšnim trializmom, ki bi pomenil razkosanje monarhije med tri velike rase, Madžare, Slovane in Nemce. Primerjaj: Robert A. Kann, Erzherzog Franz Ferdinand Studien (Veröffentlichungen des Österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts 10, Wien 1976) 61-64.

omenjeni program redigiral, je trializem označil kot "čisto dobro zastraševalno sredstvo proti ogrskim šovinistom", hkrati pa je opozoril tudi na nezanesljivost južnoslovanskih politikov: "Kdo nam pa zagotavlja, da bo iz Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Dalmacije in Primorja sestavljeno tretje državno ozemlje monarhije, kateremu bi bilo treba prišteti tudi Kranjsko in morda še kos Štajerske, vedno držalo z Avstrijo? Saj so se vendar spričo svoje zanesljivosti in črnožoltega prepričanja znameniti Hrvati tudi uprli Avstriji in dinastiji ... s tem, ko so pristopili k reški resoluciji! Torej sploh ni izključeno, da se ne bi dosedaj enojne težave podvojile, če bi morale med sabo sodelovati tri vlade, trije parlamenti, tri delegacije in se bo slovanski del pogosto znašel na strani Ogrske, kjer gotovo ne bodo nikoli upoštevani interesi krone."¹⁵

Toda ne glede na vse Broscheve pripombe, je program za prevzem prestola vendarle vseboval tudi določene trialistične elemente, tako na primer objavo treh "čimbolj kongruentnih" manifestov – za Avstrijo, Ogrsko in posebnega tudi za Bosno in Hercegovino – ter lastno zastopstvo Bosne in Hercegovine v delegacijah. Franz si to razlaga takole: "Federativni načrt naj bi se torej uveljavil preko previdno prikrite, začasno trialistične razdelitve, v kateri bi bili *Reichsländer* [Bosna in Hercegovina] povzdignjeni v enakovreden faktor. Ideja Velike Hrvaške je bila na Broschevo željo izpuščena, da bi se začasno izognili nepotrebnim težavam."¹⁶

Broschevega mnenja o trializmu seveda ne smemo kar enostavno istovetiti z nadvojvodovimi nazori. Franc Ferdinand gotovo ni bil noben slavofil in je verjel v kulturno superiornost nemštva, toda to zanj ni bil zadosten razlog, da se ne bi zavzel za državnopravno združitev južnih Slovanov, če bi to hkrati omogočilo konsolidacijo monarhije in formiranje zaželjene Velike Avstrije. Tako v odnosu do južnih Slovanov kakor tudi do vseh narodov monarhije je bil zanj merodajen samo en kriterij: zvestoba do habsburške dinastije. O katoliških Hrvatih in Slovencih je menil, da so zvesti svoji avstrodinastični tradiciji, v njih pa je videl tudi zaveznike v boju proti madžarski politični preponderanci in velikosrbski ideji. S tem v zvezi je znano njegovo sporočilo Marku grofu Bombellesu ob aneksiji Bosne in Hercegovine: "Recite Vašim Hrvatom, da naj zmorejo še tokrat ohraniti svojo tradicionalno zvestobo. Takoj ko pridem na prestol, bom vso to krivico, ki se jim dogaja, poravnal."¹⁷ Ne glede na občasne dvome v lojalnost Hrvatov, kot na primer ob znani reški resoluciji leta 1905, ni Franc Ferdinand trialističnih načrtov nikoli povsem opustil. Še konec leta 1913 je uredniku časopisa *Österreichische Rundschau*, Leopoldu baronu Chlumeckemu, govoreč o Hrvaški, Slavoniji, Dalmaciji ter Bosni in Hercegovini, zatrdil: "Vse te dežele spadajo skupaj!"¹⁸

Glavne figure na velikoavstrijski šahovnici so torej predstavljale dežele hrvaške troedine kraljevine ter Bosna in Hercegovina. Kakšen status pa so imele v trialističnih konceptih velikoavstrijskih krogov slovenske pokrajine? Pri pojasnjevanju tega vprašanja zgodovinarji radi posegajo po memoarih dr. Carla barona Bardolffa, ki je od konca leta 1911 načeloval prestolonaslednikovi vojaški pisarni. Pri branju

¹⁵ Citirano po: Franz, Erzherzog, 130-131.

¹⁶ Isto, 84.

¹⁷ Kiszling, Erzherzog, 231.

¹⁸ Leopold Chlumecky, Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen (Berlin 1929) 194.

njegovih spominov je treba imeti pred očmi, da je simpatiziral s politiko nemških nacionalcev. Prijateljeval je med drugim tudi s sivo eminenco pangermanskega gibanja dr. Paulom Samasso. Znano je, da je ekstremni nemški nacionalist Samassa izhajal iz Ljubljane. Njegovo sovraštvo do Slovencev, pogojeno s tem, da je moral v mladosti opazovati nazadovanje kranjskega nemštva pred prodorom slovenskega narodnega gibanja, je imelo že kar patološke razsežnosti. Res je, da je Franc Ferdinand preko Bardolffa občasno iskal tudi Samassove usluge.¹⁹ In čisto možno je, da se je Bardolff tudi glede slovenskih zadev obračal na Samasso.²⁰ Toda to še ne pomeni, da je bil Samassa tudi svetovalec Franca Ferdinanda za slovensko vprašanje. Že sam obstoj naveze Bardolff-Samassa še ni dokaz, da je gledal prestolonaslednik na Slovence skozi prizmo nemških nacionalcev. Bardolff je v svojih memoarih prikazal prestolonaslednika kot velikega zaščitnika Nemcev in pri tem dosti pretiraval, njegov odnos do drugih narodov pa je pavšalno ocenjeval. Tako je tudi zapisal, da naj bi Franc Ferdinand obravnaval Slovence v nasprotju s tradicionalno zvestimi Hrvati samo za "začasno še zanesljive", ker naj bi mu bilo dobro znano, da se na Slovenskem uveljavlja "jugoslovanski nacionalizem".²¹ Ni niti enega trdnega dokaza, da bi prestolonaslednik dvomil o lojalnosti Slovencev. Pač pa je v memorandumu, ki ga je 28. oktobra 1912 poslal cesarju, izrecno pozdravil strankarsko združitev Hrvatov in "avstrijskih južnih Slovanov" (torej tudi Slovencev!) na temelju pravaškega programa pod vodstvom "zelo lojalnega" (!) načelnika Slovenske ljudske stranke dr. Ivana Šusteršiča.²² Bardolff je v spominih izjemno negativno označil tudi trialistično idejo. On jo je razumel kot združitev Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Dalmacije, Primorja in Trsta v eno "državno ozemlje", ki bi bilo povezano z Avstrijo in Ogrsko preko močne centralne vlade. Trializem pa bi bil po njegovi sodbi "nevarna polovičarska" rešitev, ki ne bi škodila le dinastiji, ampak še prav posebno avstrijskim Nemcem. Pri tem je znova opozoril na Slovence, ker naj "bi se s pozivanjem na narodno osvoboditev poskušali vrniti daleč v staro notranjeavstrijsko ozemlje". Dokaz za to naj bi bile kar meje Kraljevine Jugoslavije.²³ Tu gre torej za tipično enostransko ocenjevanje za nazaj, ki pa ne more biti tudi dokaz za prestolonaslednikovo mišljenje.

Drži, da so nemške stranke nasprotovale vključitvi Slovencev v morebitno tretjo državno enoto. To je bila predvsem posledica strahu, da bi bilo z uresničitvijo slovenske variante trializma nemštvo odrezano od Trsta in Jadranskega morja. Toda stališča nemških strank ne smemo kar istovetiti z nazeri velikoavstrijskih zagovornikov trializma. Nemške svobodnjaške stranke niso nasprotovale samo trialističnim načrtom južnoslovanskih politikov, ampak tudi trialističnim konceptom velikoavstrijskih krogov. Dr. Richard Marckhl, štajerski državnozborski poslanec Nemške ljudske stranke, ki je med nemškimi nacionalci veljal za nekak-

¹⁹ Günter Schödl, Paul Samassa. Biografski prispevek k predzgodovini ekstremnega nacionalizma v Nemčiji in Avstriji; v: ZČ 43 (1989) 365-385, tu 371-372 in 375.

²⁰ Janko Pleterski, Dr. Ivan Šusteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma (Ljubljana 1998) 257.

²¹ Carl Bardolff, Soldat im alten Österreich. Erinnerungen aus meinem Leben (Jena 1938) 157.

²² Memorandum Franca Ferdinanda cesarju z dne 28. 10. 1912, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Kabinettsarchiv, Direktionsakten, 18/1912, Nr. 39.

²³ Bardolff, Soldat, 152.

šnega "eksperta" za južnoslovanske zadeve, je 28. februarja 1911 v delegacijah takole obračunal s Schwarzenbergom in njegovimi trialističnimi načrti: "Samo zdi se mi, da si lasti knez Schwarzenberg za svojo trialistično državo nekoliko preveliko ozemlje, kar je nakazal s tem, ko je dejal, da bi želel v primeru uresničitve trializma ohraniti pravico ostalih narodov do svobodne poti do Trsta in Jadrana. Mislim, da iz tega lahko razberemo, da želi Primorje, Trst itd. vključiti v trialistično ozemlje. No, gospoda moja, nazori Nemcev, posebej še Nemcev jezikovno mešanih področij Spodnje Štajerske, Koroške, Kranjske o tem vprašanju so znani ... Oni so predvsem v strahu, da bi lahko izpostavljeno nemštvo na jezikovno mešanih območjih v tej trialistični državni zgradbi poniknilo, propadlo in da bi s tem tudi od kneza Schwarzenberga priznana pravica do proste poti do Jadrana postala iluzorična, končno, da bi prišlo do zoženja in okrnitve gospodarske in duhovne vplivne sfere nemštva na jugu."²⁴

Jezo nemških nacionalcev so izzvali tudi znameniti trialistični zemljevidi, ki jih je izdal Heinrich knez Hanau, saj je bilo na njih v okviru južnoslovanske enote narisano tudi slovensko ozemlje. Hanau, sicer potomec dinastije Hessen-Hanau, ki se je leta 1866 zatekla v Avstrijo pred Prusi, je propagiral svoj reformni načrt preko znanega glasila velikoavstrijskih krogov *Groß-Österreich*.²⁵ Prvi tak trialistični zemljevid – *Triaskarte der Habsburger Monarchie* – je dal izdelati v dvorni kartografski hiši G. Freytag & Berndt že leta 1909. Na tej karti je monarhija razdeljena na južnoslovansko, madžarsko in nemško "državo". Južnoslovansko enoto, ki jo je Hanau poimenoval "Kraljevina Ilirija", sestavljajo slovenske in hrvaške dežele ter Bosna in Hercegovina, medtem ko ostane Vojvodina z Novim Sadom v okviru Madžarske, ki bi dobila kot kompenzacijo Galicijo, poljski del Šlezije in Bukovino.²⁶ Hanau je omenjenemu zemljevidu kasneje dodal še dopolnilne karte za nekatere dežele, med njimi tudi za "Slovenijo". Slednja bi imela v okviru Ilirije določeno avtonomijo ter bi poleg Kranjske, Goriške-Gradiške, severne Istre in Trsta obsegala tudi Koroško in Štajersko južno od Drave.²⁷ Leta 1912 je Hanau izdal *Neue Triaskarte der Habsburger Monarchie*. V spremnem besedilu je zapisal, da bi se monarhija morala imenovati "Velika Avstrija", vsaka od treh državnih enot pa bi bila sestavljena iz "kronovin". Avstrijska enota bi bila razdeljena po načelu historičnega prava na enajst dežel. V drugih dveh enotah, ogrski in hrvaški, bi se dežele formirale na osnovi nacionalnega principa ali historičnega prava. Tako bi imela prva šest, druga pa štiri kronovine. "Kraljevina Hrvaška" bi bila razdeljena na Slovenijo, Hrvaško-Slavonijo, Dalmacijo ter Bosno in Hercegovino. Nova varianta zemljevida se je razlikovala od prejšnje tudi po tem, da je sedaj Hanau vključil v hrvaško državno enoto tudi Medmurje in Prekmurje.²⁸ Ta zemljevid je ogrska vlada prepovedala, najdene primerke pa dala konfiscirati. "Zloglasno" trialistično karto so obsodila tudi različna nemškonacionalna glasila. Na te napade je Hanau odgovoril 28. julija 1912 v *Groß-Österreich* in razložil motive, ki so ga vzpodbudili k izdaji zemljevida. Poudaril je, da se Hrvaška zaradi madžarske politike nahaja v

²⁴ SPSPDÖR, XIV. sesija, 9. seja (28. 2. 1911) 433-434.

²⁵ *Groß-Österreich*, 21. 7. 1912.

²⁶ Heinrich Hanau, *Triaskarte der Habsburger Monarchie*, 1 : 1.500.000 (Wien 1909).

²⁷ Isti, *Drei Karten zur Ergänzung der Triaskarte, II, Slovenien* (Wien 1910).

²⁸ Isti, *Neue Triaskarte der Habsburger Monarchie*, 1 : 1.500.000 (Wien 1912).

"vojnem stanju" in da skupaj z Bosno predstavlja "odprto rano na telesu monarhije". V avstro-ogrskih južnoslovanskih deželah se širijo politični boji, Srbija se kot "nespravljiv nasprotnik" nenehno oboružuje, Italija pa na jadransko obalo monarhije usmerja svoje "zavistne in poželjive poglede". Rešitev iz tega položaja je Hanau videl v federalizaciji: "Federalistična preureditev monarhije se mora in se bo, če ne danes, pa jutri, začela v naših slovanskih južnih deželah. Torej tu tudi leži vzvod, kjer se mora začeti Velika Avstrija, t. j. ideja federativne enotnosti skupne monarhije."²⁹

Iz približno istega obdobja, kot je Hanau propagiral svoje trialistične zemljevide, obstaja tudi izjava neimenovanega ogrskega državnika, ki jo je francosko časopisje objavilo 4. januarja 1911 in jo najdemo tudi v znani študiji Renéja Gonnarda o trializmu. Glede na to pričevanje naj bi Franc Ferdinand "želel ustanoviti Veliko Hrvaško", ki je ne bi sestavljale samo Hrvaška, Slavonija, Dalmacija ter Bosna in Hercegovina, ampak tudi Istra, Primorje in celo Kranjska (Gonnard sicer piše *Carinthie* – Koroška, a gre gotovo za *Carniole* – Kranjsko). Novonastala "Kraljevina Ilirija" bi imela "preko 8 milijonov prebivalcev, od katerih bi bilo samo majhno število Nemcev in Italijanov", Ogrska pa naj bi v tem primeru v zameno dobila Galicijo in Bukovino.³⁰ Omenjeno izjavo bi lahko sicer na hitro odpravili zgolj kot produkt novinarskega senzacionalizma, če ne bi bila njena vsebina tako zelo podobna konceptu, ki ga je zagovarjal Hanau.

Tudi v memoarski literaturi naletimo na podatke, da naj bi Franc Ferdinand razmišljal o možnosti vključitve Slovencev v morebitno južnoslovansko državno enoto. Cesarjev pribočnik Albert baron Margutti se je večkrat pogovarjal s prestolonaslednikom o njegovih reformnih načrtih. Avgusta 1913 sta se v Ischlu zapletla v daljši pogovor, v katerem mu je nadvojvoda razgnil svojo vizijo bodoče državne ureditve. Franc Ferdinand je dualizem označil za "nesmisel" in "anomalijo" ter se zavzel za "federativno habsburško državo". Prednosti federativne ureditve je nadvojvoda takole opisal: "S tem bi se tudi slovansko vprašanje rešilo samo od sebe. Čehi bi bili, ločeni od čeških Nemcev, avtonomni, prav tako Hrvati, Slovenci in ogrski Srbi. In vsi ti bi morali, že samo zaradi njihove mase, imeti na Srbe iz kraljevine takšen vpliv, da bi slednji svojo združitev iskali v centripetalnem smislu, torej znotraj monarhije in ne v centrifugalnem smislu preko priključitve naših južnih Slovanov na Srbe v kraljevini, saj vendar naši južni Slovani Srbe in Črnogorke daleč prekašajo." Na Marguttijevo pripombo, da Hrvate in Srbe loči religija, je Franc Ferdinand smehljaje odgovoril, da "bi katoliki morali vsekakor imeti prednost".³¹

V trializmu je prestolonaslednik videl koristno orožje proti velikosrbski ideji. Po mnenju Hermanna Wendla, je bil "trializem v francisko-ferdinandejski obliki vse prej kot izpolnitev, bil je ravno nova preprečitev južnoslovanske enotnosti" in je poskušal spremeniti "katoliške južne Slované v pomožno četo habsburške politike

²⁹ Groß-Österreich, 28. 7. 1912.

³⁰ René Gonnard, *Le trialisme*; v: *Revue politique et parlementaire* 19 (Paris 1912) 223-244, tu 240-241.

³¹ Albert Margutti, *Vom alten Kaiser. Persönliche Erinnerungen an Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und apostolischen König von Ungarn* (Leipzig-Wien 1921) 137.

moči na Balkanu".³² Pri tem je prestolonaslednik računal predvsem na Hrvate, občasno pa je razmišljal tudi o možnosti vključitve vsaj dela Slovencev v trialistične načrte. To lahko razberemo iz razgovora, ki ga je imel 21. aprila 1914 z avstro-ogrskim diplomatom hrvaškega rodu dr. Edmundom pl. Horváthom. Tema pogovora je bilo južnoslovansko vprašanje, ker je Horváth veljal za eksperta na tem področju. Franc Ferdinand je takrat med drugim izjavil tudi tole: "Južnoslovansko vprašanje je trenutno najbolj akutno notranje – zunanjepolitično vprašanje monarhije, katerega ureditev ne sme utrpeti niti najmanjšega odlašanja, če ne bo imelo za nas najslabše posledice. Pomisleki, ki so notranjepolitično usmerjeni proti ureditvi tega vprašanja, prihajajo predvsem z ogrske strani, se pravi s strani, ki je državnopravno saturirana in bi se morala v najbolj neugodnem primeru odpovedati dveh provincam, Hrvaški in Slavoniji, ki sta se v pomembnih vprašanjih že izmaknili Budimpešti. Kajti imata kulturno avtonomijo. Avstrija mora tako kot vedno tudi v tej zadevi žrtvovati več in se odpovedati trem kronovinam, namreč Kranjski (!), Istri in Dalmaciji."³³

Od številnih razpravljanj in razmišljanj o južnoslovanskem vprašanju, ki so potekala znotraj velikoavstrijskih krogov, niso imeli niti Slovenci niti Hrvati na področju realne politike nobenih posebnih koristi. Velikoavstrijski eksponenti so južnoslovanskim politikom sicer veliko obljubljali, s konkretnimi dejanji v smeri uresničitve trialističnih načrtov pa niso nikoli prišli na dan. Dr. Anton Korošec je po vojni v znanem predavanju o nastanku Jugoslavije povedal, da so imeli slovenski in hrvaški parlamentarci mnogo stikov z velikoavstrijskimi eksponenti, med drugim tudi s Schwarzenbergom, ki pa so jim govorili samo, da "nameravajo velike stvari z Jugoslovani".³⁴ Znana je tudi izjava voditelja neuradne "prestolonaslednikove stranke" krščanskih socialcev dr. Karla Luegerja, ki je pred smrtjo Korošču resignirano dejal: "Če bi bil vsaj deset let mlajši, bi lahko južni Slovani pozdravili trializem!"³⁵

O tem, da bi bil voditelj Vseslovenske ljudske stranke (VLS) Šusteršič neke vrste emisar belvederskega kroga, ki naj bi dobil navodilo, da organizira pod trialistično zastavo Slovence in Hrvate, kot je to svojčas poskušala v svojih študijah prikazati največja hrvaška poznavalka politike velikoavstrijskih krogov Mirjana Gross,³⁶ ni trdnih dokazov. Nekatere njene teze je svojčas ovrgel že Janko Pleterški in ugotovil, da ni Šusteršiču nikoli uspelo priti v bližino Franca Ferdinanda.³⁷ Toda čeprav Šusteršič ni pripadal belvederskemu krogu, to ne more spremeniti dejstva, da je

³² Hermann Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage* (Belgrad-Leipzig 1924) 21.

³³ Edmund Horváth, *So starb der Friede. Unbekanntes über die Entstehung des Weltkrieges* (Berlin 1930) 81. Horváth v spominih trdi, da je citirani pogovor s Francem Ferdinandom zapisal v uradnem zapisniku. Ni razloga, da bi dvomili v verodostojnost njegovih trditvev.

³⁴ Silvo Kranjec, *Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije*; v: *ZČ* 16 (1962) 218–229, tu 220.

³⁵ *Reichspost*, 11. 3. 1910.

³⁶ Mirjana Gross, *Hrvatska politika velikoavstrijskega kroga oko prijestolonaslednika Franje Ferdinanda*; v: *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970) 9–74, tu 28, 38 in 47.

³⁷ Janko Pleterški, *Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911–1913*; v: *ZČ* 34 (1980) 5–75. Primerjaj: Friedrich Funder, *Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik* (Wien-München 1952) 392. Po Funderjevih trditvah naj bi bil Brosch neke vrste posrednik med prestolonaslednikom in pa krščanskosocialnimi ter slovenskimi parlamentarci. Pri tem poimensko navaja tudi Šusteršiča in Korošča.

bila njegova politika velikoavstrijska in je tudi celotno politično delovanje VLS zavestno usmerjal v tej smeri, da bi pridobil nadvojvodovo podporo.

Ni naključno Šusteršič na vsakem koraku dokazoval, da bi se s pomočjo trializma monarhija konsolidirala in okrepila svoj status velesile. Šusteršičevo apodiktično poudarjanje zvestobe dinastiji je bila prava glasba za občutljiva ušesa Franca Ferdinanda, podobno pa lahko rečemo za številne parlamentarne govore poslancev VLS, v katerih so vehementno napadali politiko ogrskih vladnih krogov. Josip Pogačnik, eden vidnejših članov VLS ter podpredsednik državnega zbora, je v parlamentu odločno branil enotnost armade proti zahtevam ogrskih politikov. Posebno velike zasluge si je pridobil pri sprejemanju od prestolonaslednika forsiране obrambne reforme leta 1912.³⁸ Obstajajo tudi pričevanja, da je imel Pogačnik zaupne pogovore s samim prestolonaslednikom.³⁹ Ko so nekoč socialdemokrati v državnem zboru napadli Franca Ferdinanda, češ da se ne bi smel toliko vmešavati v politiko, se je v njegov bran postavil seveda Korošec.⁴⁰ Kjer so le mogli, so prvaki VLS zagovarjali zahteve, za katere so menili ali vedeli, da so lansirane iz prestolonaslednikovega kroga. Tako je bil ravno Šusteršič tisti, ki je od vseh strankarskih voditeljev v delegacijah najbolj glasno podpiral priljubljeno idejo Franca Ferdinanda o gradnji močne vojne mornarice, ki bi se lahko postavila po robu imperialističnim težnjam italijanske kraljevine.⁴¹ Oktobra 1912 je poslal Šusteršičev Hrvaško-slovenski klub v dunajskem parlamentu uredništvu časopisa *Groß-Österreich* sporočilo, da so vsi njegovi poslanci med zasedanjem parlamenta zastopali "stališče celotne monarhije in velikoavstrijsko državno misel".⁴²

Po Šusteršičevem mnenju je bila v političnih razmerah, ki so vladale v monarhiji pred prvo svetovno vojno, "edina vidna realnopolitična možnost za habsburške Jugoslovane pridobiti za svoje narodne vzore bodočega cesarja in kralja, ga prepričati o kongruentnosti obojnih interesov in ga pripraviti za primerni državni udar ob njegovem prihodu na prestol".⁴³ Znano je, da je poslal Šusteršič poleti 1909 Francu Ferdinandu memorandum, s katerim se je zavzel za združitev vseh

³⁸ Primerjaj pismo prestolonaslednikove vojne pisarne Pogačniku z dne 31. 3. 1912, Kriegsarchiv Wien, Militärkanzlei Franz Ferdinand, Ps 87/1912. Zahvaljujem se dr. Walterju Lukanu, ki me je opozoril na ta dokument.

³⁹ Kranjec, Koroščevo predavanje, 220; Fran Šuklje, Sodobniki, mali in veliki (Ljubljana 1933) 251-252. Šuklje se tega takole spominja: "Kar zdijval pa je Šusteršič, ko je izvedel, da je prestolonaslednik ... postal pozoren na Pogačnika ter ga začel klicati k sebi na zaupne razgovore v dunajski Belvedere. Poslal je bil k njemu svojega adjutanta, polkovnika Broscha; le-ta je priporočal Pogačniku, naj se pripelje v zaprtem vozu ter naj se posluži ne glavnega, temveč stranskega vhoda. Ko je Pogačnik po svojem razgovoru Šusteršiču kot klubovemu načelniku poročal, da je bil pozvan k avdijenci, malo da ni znorel od jeze, češ, mari ne ve Franc Ferdinand, 'da sem jaz načelnik, da edino jaz smem govoriti v imenu slovenske skupine!' Vso svojo nejevoljo je stresal nad Pogačnikom, češ da bi on moral prestolonaslednika opozoriti na dejstvo, da je le Šusteršič kot klubov načelnik poklicani tolmač klubove politike! Naposled se je dr. Šusteršiču le posrečilo priti v ožjo dotiko s prestolonaslednikom (?). Kako, je zame neresena uganka."

⁴⁰ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates, XXI. sesija, 43. seja (14. 12. 1911) 2197.

⁴¹ Andrej Rahten, Politika zastupnika Slovenskog kluba u Carevinskom vijeću 1908-1911; v: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 30 (1997) 185-197, tu 196.

⁴² *Groß-Österreich*, 13. 10. 1912.

⁴³ Ivan Šusteršič, Moj odgovor (Ljubljana 1922) 65-66.

južnoslovanskih dežel monarhije v eno državnopravno telo. V spomenici je hotel prestolonasledniku pokazati, da se "dinastični interes ... krije z narodnim interesom Jugoslovancev z absolutno popolnostjo", ker leži prihodnost dinastije ravno tam, kjer je bodočnost južnoslovanskih narodov – na Jadranu in Balkanu. Da bi si pa lahko monarhija ustvarila prevlado na Balkanu, bi po Šusteršičevem mnenju morala najprej izpolniti trialistični program: "Združitev jugoslovanskih dežel in pokrajin v tretje državnopravno telo v okviru monarhije je dinastična potreba, ker se tem potom ustvari uspešni protitež zoper tri najnevarnejše sovražnike dinastije: proti mažarskemu šovinizmu, proti laški in srbski iredenti. Jugoslovanska država v okviru monarhije, obsežajoča Hrvatsko in Slavonijo, Bosno in Hercegovino, srbske pokrajine Ogrske, potem slovenske in hrvatske dežele in pokrajine Cislitvanske, osobito Dalmacijo, Primorsko, Kranjsko, slovenske dele Štajerske in Koroške, bi postavila od dne do dne naraščujoče jugoslovanske narodne struje v službo dinastične svetovne politike. Habsburška jugoslovanska država bi bila sigurna podlaga prihodnje balkanske in jadranske politike monarhije."⁴⁴ V odgovor na poslano spomenico je Šusteršič prejel zahvalno pismo prestolonaslednikove vojaške pisarne, da je nadvojvoda memorandum "z velikim zanimanjem vzel na znanje".⁴⁵

Novembra 1911 je "nekronani vojvoda Kranjske" preko ljubljanskega knezoškofa dr. Antona Bonaventure Jegliča poslal Francu Ferdinandu besedilo enega svojih državnozborskih govorov, v katerem je na veliko povzdigoval moč "avstrijskega duha", za kar se mu je prestolonaslednik tudi zahvalil.⁴⁶ 20. oktobra 1912 je *Groß-Österreich* objavila izjavo sicer anonimnega "slovenskega politika", ki pa jo lahko glede na način izražanja zagotovo pripišemo Šusteršiču. Slednji je sporočil, da podpira akcijo o formiranju enotnega državnega predstavništva, ki jo je *Groß-Österreich* sprožila septembra. Izjasnil se je za prepričanega zagovornika trialistične ideje, vendar bi po njegovem prepričanju do njene uresničitve lahko prišlo samo v času "velike krize", podobne tisti iz leta 1866. Obsodil je "madžarski imperializem", ker škoduje enotnosti monarhije, ogrsko državno pravo pa označil za "nešramno zgodovinsko laž". Če bi se trializem gradil po vzoru dualizma, bi bil to po Šusteršičevem mnenju "še večji monstrum" in "kaos". Svojo izjavo je zaključil z naslednjimi besedami: "Pravi trializem je zato moč ustvariti samo na temelju skupne državne ustave v okviru enotnega skupnega cesarstva."⁴⁷ Po nekaterih indicijah naj bi Šusteršič aprila 1913 predal prestolonasledniku vojaški pisarni še en trialistični memorandum, s katerim se je ponovno zavzel za "združitev vseh južno-

⁴⁴ Isto, 63–64.

⁴⁵ Primerjaj Šusteršičevo spremno besedilo k memorandumu z dne 25. 7. 1909 in zahvalno pismo prestolonaslednikove vojaške pisarne z dne 30. 7. 1909, Kriegsarchiv Wien, Militärkanzlei Franz Ferdinand, Nr. E/24/1909. Zahvaljujem se dr. Lukanu, ki mi je posredoval ta dva zelo pomembna dokumenta. Besedilo omenjene Šusteršičeve spomenice, datirane iz Toblacha na Tirolskem dne 25. 7. 1909, je zgodovinarjem znano samo iz zapisa v njegovi brošuri iz leta 1922, originala pa žal ni našel še nihče.

⁴⁶ Jegličev dnevnik, zapis z dne 2. 12. 1911, Nadškofijski arhiv Ljubljana.

⁴⁷ *Groß-Österreich*, 20. 10. 1912.

slovanskih področij v eno državnopravno enoto". Zanimivo je, da je vest o tem prinesla zopet ravno *Groß-Österreich*.⁴⁸

19. maja 1914 je Šusteršič v delegacijah takole opisal, kakšno Avstrijo si želijo Slovenci: "Habsburška monarhija je močna, močnejša, kot se misli ... v monarhiji obstajajo žive notranje sile, ... ki so primerne, da napravijo habsburško cesarstvo močno ali vsaj, da ga naredijo močnejšega. Vendar je treba te sile povzdigniti in jih napraviti koristne veliki celoti; ... Avstrija kliče, Avstrija vpije po združitvi teh sil v mogočno celoto. Velika Avstrija, velika monarhična Švica, mogočna trdnjava za svoboden razvoj vseh njenih narodov navznoter, mogočen faktor evropskega ravnotežja in miru navzven, to pomeni varno, častno prihodnost cesarstva in njene od vseh narodov čaščene dinastije."⁴⁹ Toda tisti, ki mu je slovenski politični voditelj v prvi vrsti namenil ta poziv k ustanovitvi Velike Avstrije, prestolonaslednik Franc Ferdinand, je že naslednji mesec padel pod streli atentatorjev v Sarajevu. Z njim pa je umrla tudi velikoavstrijska ideja.

⁴⁸ *Groß-Österreich*, 13. 4. 1913.

⁴⁹ SSPDÖR, XLIX. sesija, 2. seja (19. 5. 1914) 41-42.